

Поняття та ознаки диференціації кримінальної процесуальної форми

The concept and features of differentiation of criminal procedural form

Володимир Трофименко

Ключові слова:

процесуальна форма, кримінальний процес, диференціація, ознаки кримінальної процесуальної форми, судочинство.

Key words:

procedural form, criminal procedure, differentiation, signs of criminal procedural forms, proceedings.

Реформування кримінального процесуального законодавства відновило дискусію щодо питань, пов'язаних із визначенням процесуальної форми кримінального судочинства, його системи, що дасть змогу ефективно вирішувати відповідні функціональні завдання з найменшими економічними, ресурсними та часовими затратами. Сучасні уявлення щодо системності соціально-правових явищ допомагають підійти до наукового аналізу цих питань з урахуванням функціональної спрямованості кримінального процесу загалом і його окремих складових частин, які, перебуваючи в тісному зв'язку один з одним, надають тієї інтегративної якості, якою в цій сфері можна вважати захист прав, свобод і законних інтересів усіх учасників кримінально-процесуальних відносин, інтересів держави та суспільства.

Доктринальні підходи до вирішення проблеми єдності та диференціації кримінально-процесуальної форми, які достатньо широко представлені в науці кримінального процесу, свідчать про її дискусійний характер, про неоднаковість наукової думки з питання стосовно як самої суті диференціації, так і вибору критеріїв, за якими вона має здійснюватися.

Різні аспекти цієї проблематики досліджено в роботах українських і російських учених Д.П. Великого, Ю.М. Грошевого, В.В. Дорошкова, Ю.А. Іванова, К.Б. Калиновського, А.В. Ленського, Л.М. Лобойка, Є.Г. Лукьянкової, Н.С. Манової, Є.В. Міщенко, Х.У. Рустамова, О.В. Рябцевої, А.А. Сичова, О.В. Смирнова, І.С. Смирнової, Т.В. Трубнікової, С.С. Циганенка, О.Г. Шило, Ю.К. Якимовича та інших.

Попри тривалу наукову розробку цієї проблематики, сутність категорії диференціації кримінальної процесуальної форми зазвичай розглядається неоднозначно, адже в науковій літературі наявне її багатоаспектне тлумачення: як способу структурування кримінального процесу; як його засади; як певного порядку здійснення кримінального провадження; як можливості в межах єдиного кримінального процесу вирішувати єдині завдання різними способами; як способу правового регулювання; як тенденції розвитку кримінальної процесуальної форми; як принципу кримінального процесу; як стану та структури законодавства тощо.

Так, на думку О.В. Смирнова та К.Б. Калиновського, диференціація кримінально-процесуальної форми являє собою таку будову судочинства, за якої поряд зі звичайним порядком існують процесуальні форми, які передбачають як спрощення процедури в нескладних справах, так і її ускладнення щодо найбільш небезпечних злочинів або справ, що потребують особливої процесуальної захищеності законних інтересів обвинуваченого або інших учасників судочинства¹.

Отже, ця наукова позиція, по суті, виходить з того, що диференціація процесуальної форми полягає у наявності різних порядків (процедур) здійснення кримінального провадження, які так чи інакше відрізняються від його загального порядку.

Розуміння диференціації кримінальної процесуальної форми саме як її спрощення або ускладнення притаманне і сучасним підходам до цієї проблеми, що наявні в навчальній українській літературі. Зокрема,

¹ Смирнов А.В. Уголовный процесс : [учеб. для вузов] / А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский. – СПб. : Питер, 2004. – 704 с.

як зазначають Л.М. Лобойко та О.А. Банчук, зазвичай порядок провадження є єдиним (уніфікованим) у всіх кримінальних провадженнях, але в деяких випадках законодавець встановлює особливі – диференційовані – порядки провадження. Диференціація кримінальної процесуальної форми може бути пов'язана як з ускладненням, так і зі спрощенням провадження². Аналогічний підхід сформульовано і в підручнику «Кримінальний процес»³.

Іншу позицію щодо проблеми сутності диференціації процесуальної форми репрезентовано в колективній роботі російських науковців, відповідно до якої уніфікація та диференціація розглядаються як *методи процесуальної організації*. «Коли законодавець конструює для всіх без винятку кримінальних справ єдину систему стадій, йдеться про уніфікацію системи стадій кримінального процесу. У тому ж разі, коли для різних категорій кримінальних справ існує власна система стадій, відбувається диференціація системи стадій кримінального процесу. Диференціація, у свою чергу, може проводитися в бік ускладнення кримінального процесу (появи додаткових стадій) і в бік його спрощення (виключення певних стадій у окремих категоріях кримінальних справ). Вона також може бути глобальною, коли в кримінальному процесі існує декілька паралельних систем стадій, жодна з яких не розглядається як базова (ординарна), і локальною, коли в окремих категоріях кримінальних справ у системі стадій виникають певні «відгалуження» від основної системи стадій, обраної як певний кримінально-процесуальний стандарт»⁴.

Таким чином, у вказаній роботі *визначається сутність диференціації як методу процесуальної організації* та виділяються два види диференціації системи кримінального процесу – глобальна й локальна. При цьому, як зазначається, глобальна диференціація системи стадій є досить розповсюдженою в багатьох правопорядках. Як правило, вона ґрунтується на відомій класифікації злочинів, яка може бути матеріально-правовою або процесуальною. Так, у багатьох країнах континентальної Європи відомий матеріально-правовий поділ кримінально-караних діянь на злочини та проступки (двочленна класифікація) або злочини, проступки та правопорушення (тричленна класифікація).

Дуже часто такий підхід передбачає диференціацію системи стадій кримінального процесу. Наприклад, у Франції кримінальний процес не знає єдиної системи стадій; своя система стадій існує у справах про злочини, своя – у справах про проступки, своя – у справах про кримінальні правопорушення. Окремі англосаксонські країни дотримуються не матеріально-правової, а процесуальної класифікації злочинів. Наприклад, в Англії та Уельсі всі злочини поділяються на ті, що розглядаються за обвинувальним актом за участі присяжних засідателів, і ті, що розглядаються в сумарному порядку магістратськими суддями. Для кожної із цих категорій є своя система стадій, що існує в абсолютно автономному режимі. Локальна диференціація системи стадій спостерігається, наприклад, коли законодавець обмежує можливості апеляційного оскарження в певних категоріях справ, через що зникає апеляція як стадія кримінального процесу⁵.

Близьким за своєю сутністю до вказаного підходу є бачення диференціації як такої будови кримінального процесу, за якої у його межах існує цілий ряд проваджень, які пристосовані до різних потреб, до різних категорій справ і які відрізняються одне від одного⁶. Таким чином, автори цієї точки зору, так само як і попередньої, пов'язують сутність диференціації з наявністю в системі кримінального процесу її окремих компонентів, що відрізняються за призначенням та порядком здійснення кримінальної процесуальної діяльності.

На погляд С.С. Цыганенка, диференціація являє собою специфічний спосіб (метод) правового виразу в кримінально-процесуальній формі матеріально-правових і процесуальних умов діяльності його суб'єктів. Її застосування приводить до структуризації процесуальних відносин у вигляді комплексу процесуальних порядків, що відрізняються властивостями і положенням (провадження в кримінальній справі), що складається із загального порядку кримінального судочинства та його диференційованих видів⁷. Пізніше цей же автор вказує, що диференціація являє собою *спосіб впливу на суспільні відносини, що складаються в кримінальному судочинстві, який веде до використання в кримінальному процесі, різних за своїм ха-*

² Лобойко Л.М. Кримінальний процес : [навч. посібник] / Л.М. Лобойко, О.А. Банчук. – К. : Ваіте, 2014. – С. 20.

³ Кримінальний процес : [підручник] / [за ред. В.Я. Тація]. – Харків : Право, 2013. – С. 15–16.

⁴ Курс уголовного процесса / [под ред. Л.В. Головки]. – М. : Статут, 2016. – С. 71.

⁵ Курс уголовного процесса / [под ред. Л.В. Головки]. – М. : Статут, 2016. – С. 72.

⁶ Якимович Ю.К. Дифференциация уголовного процесса / Ю.К. Якимович, А.В. Ленский, Т.В. Трубникова / под ред. М.С. Свиридова. – Томск, 2001. – С. 50–51.

⁷ Цыганенко С.С. Общий и дифференцированные порядки уголовного судопроизводства : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С.С. Цыганенко. – СПб., 2004. – С. 37.

рактором і призначенням, але загальних за обов'язковими умовами застосування та природою процесуальних проваджень і форм. Це забезпечує різноманітну за механізмами та засобами, метою та задачами, але єдиною за процесуально-правовими категоріями структуру кримінального процесу, що забезпечує зрештою учасникам провадження в кримінальній справі захист їхніх прав і свобод відповідно до характеру й тяжкості заходів кримінальної відповідальності. Таким чином, уявлення щодо сутності диференціації у кримінальному судочинстві як про формальну автономізацію та поділ (множинність) процесуальних порядків і відповідних ним правових інститутів і відносин не може бути правильним⁸.

Схожим є інше наявне в літературі визначення диференціації: це розроблений кримінально-процесуальною наукою та сприйнятий законодавцем спосіб юридичної техніки, за допомогою якого досягається мета збалансованого співвідношення ефективного досудового розслідування та максимальних гарантій прав, свобод і законних інтересів його учасників⁹.

Наведення доктринальних підходів до з'ясування сутності диференціації кримінальної процесуальної форми можливо було б продовжувати, проте це видається недоцільним, оскільки вищевказані доктринальні дефініції дозволяють скласти досить повне уявлення стосовно наявного різноманіття наукових поглядів у цій сфері та певної невизначеності з цього приводу.

На наш погляд, формулюючи дефініцію диференціації кримінальної процесуальної форми, слід виходити з того, що остання є певною формою спеціалізації, що являє собою розгалуження, набуття тією чи іншою гілкою все більше специфічних ознак у механізмі законодавчого впорядкування певних груп суспільних відносин. Тому підтримки заслуговує підхід, відповідно до якого розрізняють два різні типи диференціації – функціональну, у ході якої розширюється коло функцій, що здійснюються тими ж елементами системи, яка розвивається, і структурну, у ході якої в системі виділяються підсистеми, нові елементи, що реалізують ті чи інші функції. Структурна диференціація є різновидом функціональної, проте є більш глибокою за змістом. Вона пов'язана зі створенням однопорядкового елементу на одному рівні системи¹⁰.

Застосування цих теоретичних положень під час аналізу проблеми диференціації кримінальної процесуальної форми дає підстави дійти висновку про те, що наявність окремих проваджень у системі всього кримінального провадження є свідченням функціональної диференціації процесуальної форми, оскільки виділяються окремі елементи системи, що відрізняються суттєвими особливостями предмету правового регулювання (матеріальні та процесуальні відносини), які обумовлюють необхідність встановлення того чи іншого порядку здійснення кримінального провадження. Кожен із цих елементів характеризується власним функціональним призначенням і спрямований на вирішення спеціальних завдань, що в сукупності створюють передумови вирішення завдань всієї системи (кримінального провадження загалом), а також відрізняються своєю стадійністю та специфічною формою.

Прикладом функціональної диференціації є, зокрема, виникнення окремих проваджень, у порядку яких слідчий суддя під час досудового розслідування кримінальних правопорушень реалізує надані йому законом повноваження (розгляд скарг, клопотань тощо). Функціональне призначення таких проваджень полягає в забезпеченні можливості здійснення під час досудового розслідування функції судового контролю, що потребує наявності окремого специфічного порядку розгляду та вирішення слідчим суддею питань, які віднесені до його компетенції. Тут ідеться саме про функціональну диференціацію, адже виділення та умовна автономізація в системі кримінального провадження її окремих елементів розширює функції самої системи, забезпечує в такий спосіб судовим контролем права та законні інтереси людини під час досудового розслідування.

У межах кожного з проваджень, що є компонентами системи кримінального процесу, передбачаються різні порядки здійснення кримінальної процесуальної діяльності залежно від особливостей суб'єкта кримінального правопорушення (суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом України про

⁸ Цыганенко С.С. Дифференциация в свете категории уголовно-процессуальная стратегия (модельный подход и концептуальные основания) / С.С. Цыганенко // TERRA ECONOMICUS. – 2013. – Том 11. – № 1. – С. 151.

⁹ Сыдыгалиев М.А. Понятие и уровни дифференциации уголовно-процессуальной формы досудебного производства / М.А. Сыдыгалиев // Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2016. – № 1 (33). – С. 353.

¹⁰ Петров Д.Е. Дифференциация и интеграция структурных образований системы российского права : дис. ... докт. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Д.Е. Петров. – Саратов : Федеральное гос. бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Саратовская государственная юридическая академия», 2015. – С. 145.

кримінальну відповідальність), ступеня суспільної небезпеки кримінального правопорушення, локальності конфлікту й співвідношення публічних і приватних інтересів, значення, яке відіграє кримінальне правопорушення для охоронюваних законом інтересів тощо (загальний та певні особливі порядки), що в сукупності допомагає вирішити завдання цього провадження в оптимальний спосіб.

Такі особливості порядку в межах окремих проваджень, видається, є проявом *структурної диференціації кримінальної процесуальної форми*, оскільки їх варіативність спрямована на забезпечення вирішення завдань того чи іншого структурного елемента в системі кримінального провадження (кожного окремого провадження). Структурна диференціація кримінальної процесуальної форми, таким чином, нібито поглиблює функціональну диференціацію та є певною складовою частиною останньої.

Сказане дає підстави дійти висновку про те, що зазначені види диференціації кримінальної процесуальної форми (структурна та функціональна) перебувають у взаємозв'язку, оскільки поділ системи кримінального провадження на окремі структурні елементи (процесуальні провадження) викликає необхідність встановлення певного порядку провадження (загального і диференційованого), що відповідає його завданням і дозволяє їх ефективно вирішити. *Такий зв'язок, видається, є нерозривним, що надає можливість характеризувати диференціацію кримінальної процесуальної форми як функціонально-структурну.*

Таке розуміння розглядуваної категорії приводить до висновку про те, що сутність диференціації кримінальної процесуальної форми не може зводитися ані до поділу системи кримінального процесу на окремі процесуальні провадження (або стадії), ані до наявності різних порядків здійснення кримінального провадження. Лише в сукупності ці підходи можуть претендувати на характеристику сутності диференціації кримінальної процесуальної форми.

Виходячи із зазначеного, видається можливим визнати таким, що в найбільшій мірі відповідає сутності категорії «диференціація кримінальної процесуальної форми» підхід до її розуміння як способу процесуальної організації, відповідно до якого в системі кримінального процесу автономізуються окремі процесуальні провадження та встановлюються загальний і диференційовані процесуальні порядки їх здійснення.

Оскільки диференціація, як впливає з наведеного її розуміння, є напрямом правового регулювання кримінальної процесуальної форми, вона має відповідати міжнародним актам, що закріплюють стандарти захисту прав людини у сфері кримінального судочинства та здійснення правосуддя. Вихідними в цьому плані є положення Рекомендації № R(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14 травня 1981 р.; Рекомендації Rec(2006)8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів від 14 червня 2006 р.; Рекомендації Rec(2005)9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють із правосуддям, від 20 квітня 2005 р.; Рекомендації № R(97)13 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо залякування свідків і прав сторони захисту від 10 вересня 1997 р.; Рекомендації № R(87)18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо спрощення кримінального правосуддя від 17 вересня 1987 р.; Рекомендації № R(2000)2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини від 19 січня 2000 р. тощо.

Диференціації кримінальної процесуальної форми притаманні певні ознаки, розкриття змісту яких можливе із застосуванням загальнотеоретичних підходів до висвітлення питання специфіки диференціації у праві¹¹.

До таких ознак, на думку автора цієї роботи, можна віднести такі положення:

- 1) диференціація кримінальної процесуальної форми являє собою закономірний процес її розвитку, що обумовлюється необхідністю унормування нових правових відносин, ступенем їх складності та різноманіття; збалансування цінностей, що підлягають захисту під час здійснення кримінального провадження; імплементації міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини і здійснення правосуддя та гармонізації національного кримінального процесуального законодавства із міжнародними документами в цій сфері;

¹¹ Петров Д.Е. Дифференциация и интеграция структурных образований системы российского права : дис. ... докт. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Д.Е. Петров. – Саратов : Федеральное гос. бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Саратовская государственная юридическая академия», 2015. – С. 134–135.

- 2) закономірний характер диференціації кримінальної процесуальної форми обумовлює те, що за своєю сутністю вона є однією зі сторін процесу розвитку кримінального процесуального законодавства, який, на відміну від його інтеграції, а отже, і уніфікації процесуальної форми, пов'язаний із поділом системи кримінального процесу, виникненням і розвитком диференційованих процесуальних порядків;
- 3) як процес (на відміну від диференційованості як певного стану процесуальної форми) має динамічний і постійний характер, про що свідчить генеза кримінального процесуального законодавства України, яка підтверджує поступове виникнення нових структурних елементів у системі кримінального процесу та нових (поряд із загальним) особливих процесуальних порядків (щодо виникнення нових процесуальних проваджень, то крім проваджень, у ході яких реалізується компетенція слідчого судді стосовно здійснення функції судового контролю під час досудового розслідування, це також і провадження з відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження; щодо нових процесуальних порядків, то це, безумовно, кримінальне провадження на підставі угод, провадження в суді присяжних, спрощене провадження щодо кримінальних проступків тощо).

Останнім часом російськими науковцями, які досліджують проблему диференціації кримінальної процесуальної форми, запроваджено в науковий обіг поняття первинної та вторинної диференціації. Це дає змогу зрозуміти природу уніфікації та диференціації та їх взаємозв'язок. Так, під первинною диференціацією пропонується розуміти процес складання нової кримінальної процесуальної форми. Про первинну диференціацію можна вести мову тоді, коли виділений в результаті диференціації фрагмент (сукупність елементів) починає оформлювати свою системну єдність, прибігаючи до принципу уніфікації. Первинна диференціація, наприклад, може бути спрямована на виокремлення особливого провадження з метою створення уніфікації (у своєму сегменті) процесуальної форми. Вторинна диференціація – це процес поділу уніфікованої форми¹².

Ця точка зору уявляється досить плідною, адже в концентрованому вигляді відображає ті нормотворчі процеси, що останнім часом відбуваються в галузі правового регулювання кримінальної процесуальної діяльності та підтверджує діалектичний зв'язок інтеграції (уніфікації) та диференціації. У цьому сенсі для з'ясування сутності вказаних категорій у площині кримінальної процесуальної форми доречно звернутися до порядку здійснення особливого провадження з розгляду слідчим суддею клопотань слідчого та прокурора про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, які обмежують конституційні права людини, і застосування заходів забезпечення кримінального провадження. Його виокремлення у відносно автономне утворення в системі кримінального процесу свідчить про те, що відбулася первинна диференціація процесуальної форми досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Утім, подальший розвиток законодавства в цій частині дозволяє констатувати й наявність вторинної диференціації, адже законом передбачено різний порядок розгляду слідчим суддею клопотань слідчого та прокурора в межах фактично уніфікованого окремого провадження, що зумовлюється прагненням законодавця передбачити оптимальну процедуру, яка дасть змогу вирішувати завдання кримінального провадження при неухильному дотриманні конституційних прав людини. Так, наприклад, клопотання слідчого та прокурора про проведення негласних слідчих (розшукових) дій розглядається слідчим суддею апеляційного суду в порядку та в умовах, що забезпечують захист державної таємниці та таємницю досудового розслідування; клопотання слідчого та прокурора про проведення слідчих (розшукових) дій із проникненням до житла чи іншого володіння особи (обшук, огляд, слідчий експеримент) розглядаються слідчим суддею місцевого суду в порядку, що забезпечує таємницю досудового розслідування. Клопотання ж про застосування запобіжних заходів, а також деяких інших заходів забезпечення кримінального провадження (відсторонення від посади, позбавлення спеціального права тощо) розглядаються слідчим суддею місцевого суду в змагальній процедурі, що надає можливість сторонам відстоювати свої позиції та захищати законні інтереси. Сказане дає підстави підтримати думку про те, що уніфікація та диференціація не є протилежностями, а є різними «технологіями» формування кримінально-процесуальної форми, що активізуються на певних етапах її розвитку¹³.

¹² Сычев А.А. Дифференциация уголовно-процессуальной формы производства по делам несовершеннолетних : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.А. Сычев. – Н. Новгород, 2009. – 186 с.

¹³ Сычев А.А. Дифференциация уголовно-процессуальной формы производства по делам несовершеннолетних : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.А. Сычев. – Н. Новгород, 2009. – 186 с.

Анотація

Стаття присвячена аналізу диференціації процесуальної форми, її поняттю та сутності. Досліджено взаємозв'язок структурної та функціональної диференціації. Визначено ознаки диференціації кримінальної процесуальної форми в умовах сучасного законодавства.

Summary

This article analyzes the differentiation procedural form, its concept and essence. The interrelation between structural and functional differentiation. Features of differentiation of criminal procedural form in modern legislation.

Використана література:

1. Смирнов А.В. Уголовный процесс : [учеб. для вузов] / А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский. – СПб. : Питер, 2004. – 704 с.
2. Лобойко Л.М. Кримінальний процес : [навч. посібник] / Л.М. Лобойко, О.А. Банчук. – К. : Ваіте, 2014. – 280 с.
3. Кримінальний процес : [підручник] / [за ред. В.Я. Тація]. – Харків : Право, 2013. – 824 с.
4. Курс уголовного процесса / [под ред. Л.В. Головки]. – М. : Статут, 2016. – 1278 с.
5. Якимович Ю.К. Дифференциация уголовного процесса / Ю.К. Якимович, А.В. Ленский, Т.В. Трубникова / под ред. М.С. Свиридова. – Томск, 2001. – 300 с.
6. Цыганенко С.С. Общий и дифференцированные порядки уголовного судопроизводства : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С.С. Цыганенко. – СПб., 2004. – 498 с.
7. Цыганенко С.С. Дифференциация в свете категории уголовно-процессуальная стратегия (модельный подход и концептуальные основания) / С.С. Цыганенко // TERRA ECONOMICUS. – 2013. – Том 11. – № 1. – 156 с.
8. Сыдыгалиев М.А. Понятие и уровни дифференциации уголовно-процессуальной формы досудебного производства / М.А. Сыдыгалиев // Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2016. – № 1 (33). – С. 352–356.
9. Петров Д.Е. Дифференциация и интеграция структурных образований системы российского права : дис. ... докт. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Д.Е. Петров. – Саратов : Федеральное гос. бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Саратовская государственная юридическая академия», 2015. – 505 с.
10. Сычев А.А. Дифференциация уголовно-процессуальной формы производства по делам несовершеннолетних : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.А. Сычев. – Н. Новгород, 2009. – 186 с.

Володимир Трофименко,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого